

PROBLÉM SLOBODY U RUSKÝCH EXILOVÝCH FILOZOFOV 20. STOROČIA

ZUZANA BARNÍKOVÁ, Katedra filozofie FH TU, Trnava

BARNÍKOVÁ, Z.: The Problem of Freedom in Russian Exile Philosophers of the 20th Century
FILOZOFIA 57, 2002, No 8, p. 605

The paper deals with the problem of human freedom and the freedom of person, as seen by Russian personalist philosophers of the 20th century in their Parisian exile - N. Berdyaev and N. Lossky, both of them influenced by F. M. Dostoyevsky. Their philosophical conceptions derive from existentialism, which is the existential-experiential source of the modern personalism in general. The Russian personalists saw human freedom as one of the absolute values and included its problematic together with the paradoxes of the particularity of individual being into their searching for the true essence of humans. In justifying freedom as the basic human right both thinkers combine their anthropocentric approach with the Christian doctrine. The free philosophy is religious and intuitive at the same time.

V tomto príspevku sa dotkneme stále aktuálnej otázky filozofického personalizmu, a to otázky slobody človeka ako osoby z pohľadu ruských personalistických filozofov 20. storočia v parížskom exile, akými boli najmä **N. Berd'ajev** a **N. Losskij**, ktorí boli výrazne ideovo ovplyvnení jedným z najvýznamnejších ruských mysliteľov 19. a 20. storočia **F. M. Dostojevským**.

Personalizmus ruských exilových filozofov vychádza zo základov existencializmu, ktorý možno považovať za osobitú existenciálno-skúsenostné predpolie moderného personalizmu vôbec. Vplyv existenciálnej filozofie sa vyznačuje tým, že nechápe človeka ako osamelého jednotlivca, ktorý je tu len sám pre seba, ale všima si aj jeho spolu-bytie s ostatnými. Človek je teda bytosť, ktorá musí brať svoje bytie osobne. To dokazujú aj kresťanskí existencialisti S. Kierkegaard a F. M. Dostojevskij. S. Kierkegaard tým, ako otriasol celým vedomím jednotlivca, jeho vlastnou sebainterpretáciou a postavil ho do priamej konfrontácie s Bohom, aby konečne pochopil závažnosť svojej existencie. Ako tvrdí Kierkegaard: "... spôsobom svojho existovania môže človek seba samého získať, alebo môže i naveky stratiť." ([1], 13) F. M. Dostojevskij v nepriamej harmónii so S. Kierkegaardom vo svojom diele *Bratia Karamazovci* vykresľuje svoje chápanie človeka nielen imanentne zo seba samého, ale aj transcendentne a na postave Ivana Karamazova zobrazuje existenciálne sebaaprežívanie človeka. Tu je teda možné vidieť značnú podobnosť v chápaní pojmu "existencie" u týchto dvoch mysliteľov najmä v tom, že v konečnom dôsledku pre nich ľudská existencia znamená "existenciu pred Bohom".

Význam F. M. Dostojevského z hľadiska ruskej exilovej personalistickej filozofie 20. storočia je najmä v tom, že vo svojich dielach upozornil na hĺbku filozofie východného človeka. Sústredil sa na zobrazovanie ľudského vnútra a povýšil človeka z objektu na subjekt. A práve o toto tvrdenie sa opiera celý ruský personalizmus.

Sloboda je základnou skúsenosťou ľudského bytia. Je pôvodnou, autentickou, a preto aj nezrušiteľnou a nevyvráťiteľnou základnou danosťou rozumného bytia. Dostojevskij považoval slobodu za jednu z absolútnych hodnôt a vo svojich dielach sa tejto téme venuje v rámci svojho neúprosneho hľadania pravdy o človeku, keď s existenciálnou problematikou vystupujú do popredia paradoxy bytia jedinečného individua.

Dostojevskij vo svojom diele *Bratia Karamazovci* slovami Puškinovej básne jasne formuluje svoje chápanie slobody: "Pokor sa pyšný človeče a predovšetkým odhod' svoju pýchu. Pokor sa záhalčivý človeče a daj sa do práce na rodnej nive! ... Až premôžeš sám seba, až sa pokoríš, budeš slobodný ako si si nikdy ani vo sne nedokázal predstaviť." ([2], 480)

Touto výzvou Dostojevskij formuloval svoje chápanie "tajomstva" slobody človeka ako subjektu, ktorá je v pokore, a ktorá je nadovšetko charakteristická pre "ruskú ideu".

Filozofia slobody N. Berd'ajeva. V duchu ideového odkazu F. M. Dostojevského N. Berd'ajev, zakladateľ exilovej školy ruského personalizmu v Paríži, za ústredný problém filozofie považuje existencialisticky chápanú slobodu človeka. Filozofia však nevychádza z jedného princípu, ale z niekoľkých nezávislých komplexov, z ktorých každý vyrastá z pôvodnej intuície. Týmito komplexmi Berd'ajev chápe: ideu slobody, ideu tvorby a objektivizácie, ideu metahistorického, eschatologického zmyslu dejín. Berd'ajev vytvára dualistický obraz reality ako sféry slobody, ducha, osoby Ja - a sféry nevyhnutnosti, sveta objektov. Tieto dve sféry na seba navzájom pôsobia. Objektivizácia znamená aktuálne bytie sveta objektov, odcudzenia, ktorý podlieha zákonom priestoru a času, kauzalite a formálnej logike. Na rozdiel od Hegela Berd'ajev tvrdí, že objektivizácia nie je prejavom aktivity ducha, ale jeho "zahaľovaním". Svet objektov je zbavený ducha a slobody. Človek sa so sférou slobody a ducha stretáva v aktoch tvorby, ktorými sa odkrýva zmysel dejín. Osoba nie je podľa Berd'ajeva totožná s empirickou individualitou, chápe ju ako ústredný bod všetkých duševných a duchovných schopností človeka, jeho vnútorné existenciálne centrum. Objektivizácia mení osobu na časť spoločnosti, možno povedať, že ju spútava. So slobodnou sociálnosťou, ktorú si kladie osoba znútra, kontrastuje vynútená sociálnosť v podobe empirických inštitúcií, ako sú triedy, národy, strany, cirkvi..., ktoré vznikli objektivizáciou. Súčasný človek sa dostal do moci objektivizácie a "prírodnej nevyhnutnosti", žije v konflikte s "antihumánnosťou" spoločnosti. Berd'ajev vidí východisko v "personalistickej revolúcii", vo vzbure osoby proti svetu objektivizácií a v prebojovaní sa k novému, obrodeneému kresťanstvu.

Podľa N. Berd'ajeva je filozofiou slobody etika, ktorú, ovplyvnený Dostojevským, rozvinul vo svojom diele *O poslaní človeka*. Domnieva sa, že slobodná vôľa znamená pre človeka voľbu medzi dobrom a zlom, ako aj možnosť vyplnenia zákona alebo normy vnútenej človeku. Je paradoxné, že práve takzvaná slobodná vôľa môže byť zdrojom zotročenia človeka. Človek je podľa Berd'ajeva zotročený nevyhnutnosťou voliť to, čo mu je vnútené, a vyplniť normu pod hrozbou zodpovednosti. Človek sa stáva najmenej slobodným v tom, čo súvisí s jeho "slobodnou vôľou". Ako tvrdí Berd'ajev, slobodu možno chápať nielen ako možnosť uskutočniť normu, ale aj ako tvorivú silu človeka, ako vytváranie hodnôt. Ale sloboda môže viesť človeka aj cestou zla, nemá morálno-právny

a pedagogický (výchovný) charakter, ale charakter tragický. Sloboda je podľa Berďajeva základnou podmienkou mravného života, a to nielen sloboda dobra, ale aj sloboda zla.

Problém slobody je u Berďajeva nevyhnutne spojený s problematikou osoby, ktorú chápe ako etickú a duchovnú kategóriu. Osobnosť je subjektom, nie objektom medzi objektmi, a je zakorenená vo vnútornom pláne existencie, teda v duchovnom svete, vo svete slobody, sloboda je však objektom. Z existencialistického hľadiska je spoločnosť časťou osoby rovnako ako jej spoločenský i kozmický aspekt. Je subjektom medzi subjektmi a jej premena na objekt a vec znamenajú podľa Berďajeva smrť.

Berďajev vo svojom diele *O otroctve a slobode človeka* tvrdí, že osobnosť znamená slobodu a nezávislosť človeka od prírody, od spoločnosti, od štátu, nie je však len egoistickým sebaopotvrdením, ale práve naopak. Personalizmus neznamena, tak ako individualizmus, egocentrickú izoláciu. Osoba v človeku znamená jeho nezávislosť od materiálneho sveta, ktorý je materiálom pre prácu ducha.

Možno povedať, že príroda a spoločnosť dodávajú látku pre aktívnu formu osoby. Vzťah medzi osobnosťou a Bohom nie je vzťah kauzálny, ale patrí do oblasti slobody. Boh je pre osobnosť subjektom, ku ktorému sa viažu existenciálne vzťahy. Nič, čo je založené na moci objektivity, nie je ničím osobným v človeku. Všetko, čo je v ľudskom Ja determinované, ako tvrdí Berďajev, čo je minulé, stáva sa neosobným. Ale osoba je prichodom budúceho tvorivým aktom. Objektívizácia teda podľa Berďajeva predstavuje neosobnosť, vytrhnutosť človeka do determinovaného sveta. Existencia osoby predpokladá slobodu. Tajomstvo slobody je tajomstvom osoby. Pritom však nie je myslená sloboda vôle v elementárnom zmysle slova, ale sloboda voľby, ktorá predpokladá racionalizáciu. Iba osoba má ľudskú dôstojnosť, ktorá spočíva v oslobodení od otroctva, od otrockého chápania náboženského života a vzťahu medzi človekom a Bohom. Podľa Berďajeva práve Boh garantuje slobodu osoby od zotročenia prírodnou a spoločenskou mocou, svetom predmetnosti. Dochádza k tomu v ríši ducha, mimo objektívneho sveta. Osoba ako existenciálny stred (určenie osobnosti vychádza zvnútra a len vnútorné sebaurčenie vychádzajúce zo slobody má rozmer osobnosti) predpokladá schopnosť vcítěnia sa do utrpenia i radosti. Nič v predmetnom svete túto schopnosť nemá.

Podľa Berďajeva sloboda pôsobí utrpenie. Môžeme zmenšiť utrpenie, ak sa vzdáme slobody. Dôstojnosť osobnosti, a teda slobody, predpokladá súhlas s bolesťou, schopnosť prežiť bolesť. Ved' ako hovorí Berďajev, napr. poníženie môjho národa alebo mojej viery pôsobí bolesť mne, a nie národu alebo religióznej skupine, ktorí nemajú existenciálny stred, a teda ani necítia bolesť. Schopnosť vnímať bolesť patrí každej živej bytosti, ale nie kolektívnej realite a ideálnym hodnotám. To je fundamentálna otázka, ktorou je určená personalistická etika. Práve človek, ľudská osoba predstavuje najvyššiu hodnotu, nie spoločnosť či iné kolektívne reality patriace do objektívneho sveta, ako sú národ, štát, civilizácia, cirkev. Také je personalistické chápanie hodnôt.

Človek je protikladnou a konfliktnou bytosťou v sebe samej. F. M. Dostojevskij v tejto súvislosti vo svojich dielach vykresľuje neustálu snahu človeka stať sa slobodným, ale všade, kde je, zisťuje, že je vlastne otrokom, pričom čím viac ho otroctvo ťaží, tým viac v ňom rastie túžba po slobode. Podobne aj A. Berďajev tvrdí, že človek hľadá slobodu a nielenže ľahko upadá do otroctva, ale ho aj miluje. Podľa Berďajeva je

človek kráľ i otrok. Podobne ako Hegel sa Berd'ajev domnieva, že pán a otrok sú pojmy korelatívne, jeden bez druhého nemôžu existovať. Slobodný existuje sám osebe, nesie v sebe hodnotu bez korelácie s niekým sebe protikladným. Pán je vedomím existujúcim pre seba, ale vedomím existujúcim pre seba prostredníctvom iného, prostredníctvom otroka. Vedomie otroka je existenciou seba pre iného a vedomie slobodného je oproti tomu vedomím existencie každého pre seba, ale - podľa Berd'ajeva - pod podmienkou slobodného vystúpenia zo seba k inému a k všetkým. Hranicou otroctva je neprítomnosť tohto vedomia. Svet otroctva je svetom sebe odcudzeného ducha. Sloboda potom podľa Berd'ajeva znamená interiorizáciu. Otroctvo vždy znamená odcudzenie, vyvrhnutosť mimo ľudskej prirodzenosti. Podľa Berd'ajeva zdrojom otroctva človeka je teda vždy objektivizácia, t. j. odcudzenie. Koniec otroctva neznamená, že otrok sa stane pánom, ale to, že sa človek stane slobodným. Už Platón v tejto súvislosti konštatoval, že tyran je vlastne otrokom. Zotročenie druhého je vlastne zotročením seba samého. Sloboda je nielen slobodou od pánov, ale aj od otrokov. Pán je determinovaný zvonku, pán nie je osobnosť, rovnako ako ani otrok, ale iba slobodný je osobnosťou, aj keby ho chcel zotročiť celý svet.

Spoločnosť a sloboda. N. Berd'ajev vo svojom diele *O otroctve a slobode človeka* v rámci hľadania odpovedí na otázky o slobode formuluje niektoré formy ľudského otroctva. Najvýznamnejšou zo všetkých foriem otroctva je podľa neho otroctvo človeka v spoločnosti. Spoločnosť rovnako ako štát je súčasťou osoby. Tzv. exteriorizácia spoločnosti, objektivizácia spoločenských vzťahov človeka zotročuje. Organické chápanie spoločnosti je vždy hierarchické. Tu je preto podľa Berd'ajeva možný iba hierarchický personalizmus, ktorý považuje za chybný a protikladný podstate personalizmu. Spoločnosť je považovaná za akúsi osobu hierarchicky vyššieho stupňa, ako je osoba človeka. Ale to z človeka robí otroka.

Ako ďalej tvrdí Berd'ajev, večnými princípmi života spoločnosti sú hodnoty usku-točňované v subjektívnom duchu, a nie útvary realizované v spredmetnených dejinách. Spoločnosť je udržiavaná náboženstvom, nie silou. Ak začína byť ovládaná iba silou, potom je to jej koniec a umiera. Spoločnosť je však stmel'ovaná nielen pravým, ale tiež falošným náboženstvom. Takéto sú všetky náboženstvá hlásajúce primát spoločnosti a štátu, čo považujú za posvätné, pred človekom a osobnosťou. Konkrétny človek v sebe nesie národné, partikularistické rysy, od ktorých nie je možné abstrahovať, ak chceme hovoriť o človeku.

Objekt je výtvorom subjektu. Idealistické teórie poznania často tvrdili, že objekt existuje pre subjekt. To je však podľa Berd'ajeva ilúzia. Objekt je vytvorený objektivizáciou, ktorá je uskutočňovaná subjektom. Ale práve objekt a objektivizácia neexistujú pre subjekt, ale zotročujú ho. Objektivizáciou subjekt zotročuje sám seba, vytvára ríšu determinizmu. Subjekt upadá do moci ním samým vykonávej exteriorizácie. Na tom je založené otroctvo človeka voči spoločnosti, ktoré sa zdá ako objektívne bytie.

Schopnosť aktívnej snahy, cez ktorú má duchovno-personálna bytosť uskutočňovať samu seba, nemôže byť iná ako slobodná. V tom je rozhodujúci základ a dôkaz ľudskej slobody, totiž v bytostnej povahe konečného ducha, ktorou je možné objasniť metafyzickú bytostnú štruktúru ľudskej slobody. Chcenie totiž nutne zodpovedá rozumovému

poznaniu. Ako rozum postihuje súcno ako také, tak vôľa svojou snahou smeruje k dobru ako takému, teda k tomu, s čím sa stretáva ako s dobrom, s hodnotou. Tak ako je formálnym predmetom rozumu súcno ako také, tak je formálnym predmetom vôle dobro ako také. Vôľa patrí práve tak ako rozumu určitá nekonečnosť, nie však nekonečnosť naplneného, aktuálneho vlastnenia, ale len nekonečnosť doposiaľ prázdneho a otvoreného smerovania, teda nekonečnosť virtuálna. Ale až tá znamená, že vôľa je ako na svoj cieľ dynamicky zameraná na nekonečnú plnosť bytia a hodnoty. Človek sa stretáva len s konečnými dobrami, čo do hodnoty obmedzenými. Na jednej strane sú dobrom, obohatením a nárastom hodnoty, ale vyžadujú, aby sme prijali ich hodnotu a odpovedali na ňu. Ale na druhej strane môžeme ná nich vidieť určitý nedostatok, určité obmedzenie. Každé rozhodnutie pre jedno dobro znamená, že sa súčasne musíme vzdať iných dobier a iných možností nášho vlastného bytia. Ale každé dobro, s ktorým sa stretávame, je konečné a žiadne dobro nemôže naplniť neobmedzenú šírku nášho snaženia a chcenia. Preto ani žiadne z nich nemôže determinovať naše rozhodnutia. Naše chcenie je determinované, lenže táto determinácia nezaväzuje s nutnosťou, ale vzniká naším vlastným rozhodnutím pre určité chcenie alebo konanie. A v tejto determinácii je podstata slobody. Motív je nevyhnutnou podmienkou slobodného rozhodnutia. Coreth tvrdí, že úkon vôle je motivovaný a sloboda nie je zrušená, ale umožnená. Ak sa mám pre niečo rozhodnúť, musím najprv poznať možnosti svojej voľby ako žiaducej vzhľadom na ich dobrotu a hodnotu. Táto hodnota síce motivuje rozhodnutie, ale neterminuje ho. Vystavuje sa slobodnej voľbe, kde my sami sa musíme rozhodnúť, musíme slobodne voľiť medzi možnosťami sebauskutočnenia svojho vlastného bytia.

Na základe uvedených skutočností môžeme povedať, že sloboda je podstatný prvok ľudského bytia. Každé jednotlivé rozhodnutie ako slobodná voľba už predpokladá ako podmienku svojej možnosti slobodu, ktorá podstatne oslobodzuje naše bytie. Slobodu voľby predchádza ako podmienka základná sloboda. Tá umožňuje duchovné poznanie, pokiaľ nie je viazané na to, čo je hmotné a zmyslové, a má voľný prístup k otvorenosti bytia. Na druhej strane však základná sloboda práve prostredníctvom duchovného poznania hodnôt a možností dospieva k výslovnému rozhodovaniu v konkrétnej voľbe, v konkrétnom rozhodnutí. Ľudská sloboda sa uskutočňuje a rozvíja tým viac, čím väčšími vo svojej voľbe disponuje sama sebou a sama seba určuje, čím viac vychádza zo stredy nášho bytia a čím plnšie je jej nasadenie a zodpovednosť.

Filozofia slobody Nikolaja Losského. Pre N. Losského, jedného z ústredných predstaviteľov ruského exilového personalizmu, mal problém slobody vo filozofii centrálny význam. Losskij mal veľmi blízko k existencializmu a intuitivizmu. Vyzýval na dialóg a hľadal pravdu o ľudskej osobe, ktorá by spojila ľudí a urobila ich slobodnými.

Vo svojej štúdii *Boh a svetové zlo* sa problematikou slobody zaoberá v rámci riešenia problému zla. Tvrdí, že existencia a vznik zla je výsledkom zneužitia slobodnej vôle, ktorú stvorené bytosti používajú. V tom je aj jadro celej jeho teodícey, ktorú je podľa Losského náuky potrebné chápať v zmysle zneužitia slobodnej vôle a zlo nevysvetľovať ako konanie nekonečne dobrotivého Boha, ale iba ním stvorených slobodných substanciálnych činiteľov - teda osobností. Ak je sloboda nevyhnutne spojená s možnosťou zla

a ak skutočnosť zla vo svete je následkom zneužitia slobody, Losskij si kladie otázku, prečo potom Boh dal slobodnú vôľu stvoreným bytostiam? Odpovedá na to v duchu kresťanskej náuky: "Bytosti, ktoré by nevyhnutne museli robiť dobro, neboli by tvorcami dobra, ale iba akýmiisi automatmi dobra, a nemohlo by byť potom ani reči o láske k Bohu ako slobodnom tvorivom prejave a ani o tvorivej, individuálnej láske k svojim tvorom zo strany Boha. Preto také bytosti neboli by božími synmi, nemohli by byť členmi božieho kráľovstva. Len tam, kde je slobodné, individuálne samostatné tvorenie, možno hovoriť o uskutočňovaní absolútneho dobra." ([3], 92)

Podľa Losského ľudia, ktorí myslia iba na svetové zlo, nechápu, že my sami sme zaň zodpovední. Keby bol Boh stvoril bytosti bez slobodnej vôle, a tak neschopné robiť slobodne, bol by život na zemi veľmi pústy a ukrátený o množstvo pestrosti a plnosti života, ktoré zažívame teraz. Svet by bol tiež zbavený tvorivej sily, ktorá vytvára individuálne cenné bytie. Ako hovorí Losskij: "Všemohúci a vševědúci Boh uznal za dobré stvoriť svet, hoci ako vševědúci predvídal všetko zlo v ňom, lebo povaha zla nie je absolútna, zlo nie je všemohúce a má aj určitý zmysel." ([3], 92)

Môžeme teda povedať, že sloboda vytvára vzťahy medzi ľuďmi a celým vesmírom, preto je nenahraditeľným prvkom premeny spoločnosti a kozmu. Jednotlivý človek by aj preto nemohol byť skutočne a absolútne slobodný.

Na záver môžeme konštatovať, že ústrední predstavitelia ruského exilového personalizmu 20. storočia - N. Berd'ajev a N. Losskij - spojili svoj antropocentrický postoj k svetu s kresťanským učením do organickej jednoty a ideovo zdôvodnili slobodu ako základné ľudské právo. Filozofia slobody pre nich znamená filozofiu slobodných, teda filozofiu vychádzajúcu zo slobody. Preto je protikladom filozofie otrokov, t. j. filozofie, ktorá vychádza z nutnosti. Pojem sloboda v ich chápaní vyjadruje stav filozofujúceho subjektu a slobodná filozofia je podľa ich koncepcií náboženskou a intuitívnou filozofiou. V zhode s F. M. Dostojevským sa domnievajú, že sloboda je najväčšie blaho a človek ju nemôže odmietnuť a neprestať byť pri tom človekom. Slobodu nie je možné vydedukovať z ničoho, slobodu je potrebné reflektovať a neustále žiť. Základom ich "filozofie slobody" je rozlíšenie dvoch typov vnímania sveta a pozemských vzťahov, a to sveta mystického a magického. Mystika sa nachádza vo sfére slobody, pretože v nej je cesta k transcendentálnemu vykročeniu z oblasti nutnosti prirodzenosti do slobodnej oblasti božského života. Mágia sa však ešte stále nachádza vo sfére nutnosti, nemôže preklenúť začarovaný kruh prirodzenosti. Ako tvrdí Berd'ajev, magická cesta sa vo všetkých oblastiach môže ľahko stať cestou človekobožskou, mystická cesta však musí byť vždy cestou bohoľudskou. Filozofia slobody je preto filozofiou bohočlovečenstva. Súčasný človek žije v konflikte s "antihumannosťou" spoločnosti v jej rozmanitých podobách. Jediným východiskom z tejto situácie a víziou do budúcnosti by podľa Berd'ajeva a N. Losského mala byť vzbura osoby proti svetu objektivizácie a postupné prebojovanie sa k novému, obrozenému kresťanstvu, pretože život človeka je v Bohu a život bez Boha nemá zmysel.

LITERATÚRA

- [1] JANKE, W.: *Filosofie existence*. Praha, Mladá fronta 1995.
- [2] DOSTOJEVSKIJ, F. M.: "O význame Puškina". In: *Deník spisovatele II*. Praha, Odeon 1977.
- [3] LOSSKIJ, N.: "Boh a světové zlo". In: Dieška: *Rozbor knih*, Praga 1941.
- [4] BERĎAJEV, N. A.: *O otroctví a svobodě člověka*. Praha, OIKOYMENH 1997.
- [5] DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Bratia Karamazovi I., II*. Praha, SNKLU 1965.
- [6] POPELOVÁ, J.: *Rozpad klasické filosofie*. Praha, Svoboda 1968.
- [7] KOPANIČÁK, J.: *Dostojevskij a dnešok*. Bratislava, STIMUL 1994.

Mgr. Zuzana Barníková
Katedra filozofie FH TU
Hornopotočná 23
918 54 Trnava
SR